

O NAJDAWNIEJSZEJ WŁOSKIEJ LEKSYKOLOGRAFII DWUJĘZYCZNEJ, ZNANEJ I NIEZNANEJ

JULIA KRAUZE

Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw
j.krauze@uksw.edu.pl
ORCID 0000-0002-9536-715X

Język jako nośnik historii jest narzędziem dokumentującym dzieje kultury i cywilizacji. Badając ewolucję języka, bada się również społeczeństwo, tradycję, religię, prawo i wartości moralne. Dlatego, aby w pełni wykorzystać interdyscyplinarny charakter badań nad kulturą i historią, powinno się sięgać do narzędzi językoznawczych. Poprzez wybrane przykłady ekspresji językowej – dzieła literackie, ale również utwory o cechach bardziej użytkowych – reinterpreteruje się wykorzystane już wcześniej modele i słowa, opierając się na języku wybranej epoki i umożliwiając w ten sposób bardziej klarowny przekaz, niezbędny zwłaszcza w przypadku pojęć o złożonej, wieloaspektowej symbolice. Wpisuje się to niejako w naturalny proces ewolucji każdego języka, również języka włoskiego. Dlatego takie dzieła, jak: *Canzoniere* Francesca Petrarcki, *Promessi sposi (Narzeczeni)* Alessandra Manzoni czy *Uno, nessuno, centomila (Jeden, nikt i sto tysięcy)* Luigiigo Pirandella stanowią nie tylko dojrzałe, przemyślane projekty autorskie, ale i uwzględniają wyrazy symboliczne, regionalizmy, zapożyczenia, latynizmy, archaizmy, neologizmy i zbiorowy stan języka badanego okresu¹.

W języku włoskim, który przez kilkaset lat był językiem przede wszystkim pisanym, zakotwiczone w starożytności klasycznej wzorce łacińskie

¹ „Żadna społeczność ani jednostka nie żyje w warunkach rygorystycznej jednojęzyczności. [...] Wszędzie panuje pewien stopień dwujęzyczności, a nawet wielojęzyczności”. A. Roncaglia, *Le origini della lingua e della letteratura italiana*, Torino 2006, s. 5. Fragmenty z tekstów włoskojęzycznych zostały przytoczone w tłumaczeniu autorki niniejszego artykułu.

wciąż są obecne. Nadal istnieje wiele w pełni aktualnych zwrotów idiomatycznych nawiązujących do czasów starożytnych: pięta Achillesa, pyrrusowe zwycięstwo, przekroczenie Rubikonu². Aby spróbować trochę bliżej poznać praktyczny wymiar wpływu kultury klasycznej na kształtujący się język narodowy Włoch, należy przyrzeć się takim narzędziom dydaktycznym, jak słowniki, leksykony i glosariusze, które powstawały w okresie od późnego średniowiecza do mniej więcej XVI wieku. W niniejszym artykule analizie zostaną poddane prace Antonia Mancinello z Velletri i Jacopa Ursella z Roccaantica (napisane w języku *volgare* z obszaru Lacjum i przeznaczone do nauczania łaciny w prywatnych szkołach), w których działają różne współczynniki italianizacji w świetle najważniejszych źródeł leksykograficznych tamtych czasów (takim dziełem jest na przykład *Vocabolario breve* Gasparina Barzizy), w celu zidentyfikowania pewnych wątków intertekstualnych, które mogłyby połączyć autorów tych wyjątkowych dzieł dydaktycznych. Poprzez porównawcze badanie struktury, metodologii i słownictwa zawartych w pracach obu autorów zostanie podjęta próba ustalenia, w jakim stopniu w tym okresie historycznym dwujęzyczne glosariusze włoskie pełnią funkcje stricte dydaktyczne, a w jakim stają się wielowymiarowym medium cywilizacyjnym.

* * *

Ze względu na wzrost zainteresowania światem klasycznym wśród intelektualistów i wykształconych elit w epoce humanizmu potrzeba reformy w systemie edukacji stała się nieunikniona³. Na ziemi włoskiej pionierem tej myśli wśród humanistów był Gasparino Barzizza (1360–1431)⁴, który

² G.L. Beccaria, *Italiano antico e nuovo*, Milano 1988, s. 23.

³ Nad zmianami zachodzącymi w Europie i we Włoszech w epoce renesansu pochyla się Jakub Burckhardt (zob. J. Burckhardt, *Kultura Odrodzenia we Włoszech*, Warszawa 1961, s. 111–113), jednak znacznie szerzej tematykę reformy systemu edukacji we Włoszech omawia Robert Black (zob. R. Black, *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy. Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*, Cambridge 2001).

⁴ Więcej na temat danych biograficznych i najważniejszych opracowań dotyczących Gasparino Barzizy zob. [https://www.treccani.it/enciclopedia/gasperino-barzizza_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/gasperino-barzizza_(Dizionario-Biografico)/) (dostęp 13.11.2023).

przyczynił się do założenia szkół prywatnych, mających na celu kształcenie młodego pokolenia, traktując je jako ludzi myślących i wolnych⁵. Od kiedy język łaciński stał się częścią systemu edukacji (był nim właściwie przez całe średniowiecze), w tym edukacji świeckiej (we Włoszech od XIII wieku pojawiają się pierwsi *doctores puerorum*) niezbędnym narzędziem do zgłębienia jego tajników były wszelkiego rodzaju kompendia gramatyczne, słowniki i komentarze klasycznych dzieł literatury grecko-rzymskiej⁶.

Jako najbardziej znany przykład swoistej pomocy dydaktycznej można podać *Appendix Probi*, anonimową pracę skompilowaną prawdopodobnie przez nauczyciela rzymskiego około III–IV wieku n.e.⁷, która swój tytuł zawdzięcza pewnemu gramatykowi o imieniu Probus (nie należy mylić z Markiem Waleriuszem Probussem, I wiek n.e.), autorowi *Instituta artium* – dzieła, wraz z którym dotarła do naszych czasów⁸. *Appendix Probi* to lista wyrazów (łącznie ok. 227), która miała służyć do poprawnego użycia słów łacińskich, przedstawiona jako seria par, w których każda forma klasycznej łaciny ma odpowiadającą jej formę wernakularną. Fakt, że nawet te formy, które proponowane były jako „gramatycznie poprawne”, często odbiegały od reguł łaciny klasycznej, jest potwierdzeniem pogłębiającego się od wielu lat kryzysu łaciny, wypieranej przez coraz szybciej rozwijające się regionalne odmiany języka włoskiego⁹.

⁵ Gasparino Barzizza był znany również jako autor *De compositione*, w którym przedstawia zasady retoryki i stylistyki, wzorując się przede wszystkim na dziełach Cycerona i Kwintyliana, oraz łacińsko-weneckiego słownika etymologicznego *Vocabularium breve*, który powstał około 1418 roku i był wielokrotnie wydawany.

⁶ Do nauczania łaciny wykorzystywano słowniki łacińskie, np. *Derivationes* Ugucione da Pisa z XII wieku.

⁷ Niektórzy badacze są skłonni do przesunięcia tej granicy na wiek VI–VII.

⁸ Ręcznie spisana kopia *Instituta artium* wraz z wyżej wspomnianą listą wyrazów znalazła się w jednym z kodeksów odnalezionych przez Giorgia Galbiate w Scriptorium klasztoru w Bobbio w 1493 roku.

⁹ A. Roncaglia, op. cit., s. 22. Po najnowsze informacje na ten temat warto sięgnąć do opracowania: M. Mancini, „*Appendix Probi*”: *correzioni ortografiche o correzioni linguistiche?*, w: *L'Appendix Probi. Nuove ricerche*, a cura di F. Lo Monaco, P. Molinelli, Firenze 2007, s. 65–94.

Niezwykle interesujący i obfity pod względem różnorodności i oryginalności tekstów dydaktycznych jest przełom XIV i XV wieku. Problematykę *studiorum humanitatis* poruszają dzieła takich humanistów, jak: Lorenzo Valle (*Elegantiae Linguae Latinae*), Guarino Guarini (*Regulae grammaticales*), Antonio Mancinelli (*Epitoma seu Regulae constructionis* oraz *Latini sermonis emporium*) czy Jacopo Ursello, autor mniej znanego dwujęzycznego *Glossarium* łacińsko-sabińskiego. Dzieła te świadczą o konkretnych potrzebach edukacyjnych w epoce renesansu, gdy nie wystarczało kształcenie ucznia w łacinie pisanej, ale wymagano również przygotowania do wypowiedzi ustnej¹⁰. Gramatyki, ćwiczenia i słowniki powstawały w dużych miastach i niewielkich miejscowościach i stawały się niezbędnymi narzędziami do praktycznego przekazywania wiedzy, opartego na dobrych wzorcach.

Początki leksykografii włoskiej sięgają średniowiecza, chociaż szczyt popularności przypada dopiero na XIV i XV wiek, gdy powstały pierwsze glosariusze łacińsko-włoskie¹¹, tworzone zwykle przez autorów różniących się proveniencją i zapleczem kulturowym, na ogół nauczycieli łaciny. Glosariusze są rodzajem słowników o niejednolitej strukturze, innej niż dokumenty grecko-łacińskie, chociaż przeważnie stanowiły listę wyrazów ułożoną według schematu „X quod vulgariter dicitur Y”¹², wzbogaconą o informacje gramatyczne, etymologiczne, kulturowe. Nie należy ich jed-

¹⁰ Claudio Marazzini podkreśla, że nauka języka włoskiego „była ukryta w nauczaniu łaciny” prawie do XVIII wieku, gdy oficjalnie weszła do programów edukacji szkolnej. Przez kilkaset lat język włoski był jedynie językiem pośrednim, służącym do poznawania tajników gramatyki łacińskiej. C. Marazzini, *Per lo studio dell'educazione linguistica nella scuola italiana prima dell'Unità*, „Rivista Italiana di Dialettologia” 1997, nr IX, s. 69–88.

¹¹ Więcej na temat początków leksykografii włoskiej zob.: M. Pfister, *Die Italienische Lexicographie von den Anfängen bis 1900*, w: *Wörterbücher. Ein internationales Handbuch zur Lexikographie*, Hrsg. F.J. Hausmann, O. Reichmann, H.E. Wiegand, Berlin–New York 1990, Vol. 2, s. 1850–1852; V. Della Valle, *Dizionari italiani: storia, tipi, struttura*, Roma 2005, s. 20 i nn.; C. Marazzini, *L'ordine delle parole. Storia di vocabolari italiani*, Bologna 2009, s. 55 i nn.

¹² Tłumaczenie na język narodowy poprzedzano również przysłówkiem *vulgariter* lub zwrotem *in vulgari*. E. De Roberto, *Glossari, versioni e proverbi. A proposito di una miscellanea scolastica tarδοquattrocentesca*, „Cahiers de recherches médiévales et humanistes” 2014, nr 28, s. 62.

nak postrzegać jako słowniki gorszego gatunku, bowiem służyły przede wszystkim jako pomoc w uzyskaniu odpowiedzi na konkretne pytania i jako narzędzie do nauki łaciny. Zawierały także sekcje w języku włoskim, które odzwierciedlały regionalne odmiany językowe, np. adnotacje gramatyczne z wstawkami w *volgare*, które wiele mówią o praktykach nauczania łaciny. Glosariusze wraz z popularnymi w tej epoce inwentarzami są intrygujące zarówno ze względu na obfitość przechowywanych w nich danych leksykalnych, jak i na ich oczywistą zmienność graficzną, fonetyczną i morfologiczną. Są typem dokumentów, które pokazują sytuacje językowe o wyraźnej niejednorodności i niestabilności, właściwe dla danej epoki¹³, gdyż jako ważne źródło historyczne – pomimo swojej różnorodności – pozwalają zastanowić się nad stopniem zbliżenia *volgare* do łaciny¹⁴.

Zainteresowanie glosariuszami łacińsko-wernakularnymi, niemal znikome w XVIII i XIX wieku, wzrosło zwłaszcza pod koniec XX wieku, gdy pojawiło się kilka wydań krytycznych pod redakcją takich badaczy, jak: Ignazio Baldelli, Ugo Vignuzzi i Massimo Arcangeli. Jednak dopiero publikację Ginfranco Continiego z 1934 roku można uznać za pierwsze opracowanie tego typu dokumentów, chociaż merytorycznie jest raczej transkrypcją niż prawdziwie krytycznym ujęciem¹⁵.

Wśród glosariuszy, które przetrwały do naszych czasów, to właśnie te dwujęzyczne¹⁶ stanowią największą grupę. Warto w tym miejscu przyto-

¹³ Zob. A. Aresti, *I glossari e gli inventari tre-quattrocenteschi: piccoli grandi tesori di lessico (e cultura) materiale*, w: *La capsula del tempo. Aspetti selezionati di lingua, letteratura e cultura italiana da conservare in prospettiva futura*, a cura di S. Adamo, C. Nobili, Raleigh 2017, s. 17–19.

¹⁴ Elisa De Roberto zauważa, że „łacina jako język refleksji gramatycznej, posiadający tradycję pisaną, która była szeroko wyartykułowana, ugruntowana i funkcjonalna w różnych obszarach ludzkiej działalności, faktycznie stanowiła system odniesienia dla przyswajania pisma wernakularnego”. E. De Roberto, op. cit., s. 35–36.

¹⁵ G. Contini, *Reliquie volgari dalla scuola bergamasca dell'Umanesimo*, „L'Italia dialettale” 1934, nr X, s. 223–240; I. Baldelli, *L'edizione dei glossari latino-volgari dal sec. XIII al XV*, w: idem, *Conti, glosse e riscritture dal secolo XI al secolo XX*, Napoli 1988, s.149–158.

¹⁶ Mieszanka języków z takich regionów, jak: Marche, Umbria, Toskania czy Emilia pojawia się w rękopisie Cristiana da Camerina, odmiana środkowo-południowa – w *Glosariuszu z Perugia* język wenecki z wyraźnym wpływem odmiany z Bergamo

czyć przykład łacińsko-aretyńskiego glosariusza Goro d'Arezza, autora gramatyki *Regulae parvae* z połowy XIV wieku¹⁷. Hasła w nim są ułożone przeważnie tematycznie, stosownie do częstotliwości użycia (od bardziej ogólnego do bardziej szczegółowego) i dotyczą przeróżnych obszarów: człowieka, pracy, miejsca zamieszkania itp¹⁸.

Inny dwujęzyczny glosariusz z końca XV wieku jest dziełem nauczyciela i humanisty Giana Battisty Valentiego, pochodzącego z miasteczka Cantalice (Lacjum, okolice Rieti). Przechowywany jest w rękopisie (sygn. 631, I. 25) Biblioteki Miejskiej Augusta w Perugii. Glosariusz ten zawiera około sześciuset haseł opisujących części ciała, narzędzia kuchenne, warsztat kowalski lub rozmaite gry; spora część wyrazów dotyczy terminologii fryzjerskiej¹⁹. Hasła łacińskie i ich włoskie odpowiedniki są jednak pozbawione jakichkolwiek komentarzy, co skłania badaczy do wniosku, że bardziej niż jako narzędzie dydaktyczne glosariusz był pomyślany raczej jako „ćwiczenie, w którym Valentini próbuje porównać dwie rzeczywistości językowe [...], łacinę i dialekt”²⁰.

W XIII i XIV wieku pojawiły się dwujęzyczne słowniki łączące włoskie odmiany z innymi niż łacina językami starożytnymi, jednak są to pojedyncze przypadki, wśród których warto wymienić XIII-wieczny hebrajsko-włoski słownik Mojżesza z Salerno, XIV-wieczny słownik grecko-sycylijski i trójjęzyczny (hebrajsko-neapolitańsko-arabski) *Maqré Dardeqé*. Od XV wieku obok tych klasycznych pojawiły się glosariusze z odwróconą lematyzacją, czyli z włoskim słowem na pierwszym miejscu. Coraz częściej powstawały w różnych regionach ówczesnej Italii, takich jak: Toskania, Sycylia, Neapol

– w *Vocabolario breve* Gasparina Barzizy, odmiana sabińska – w *Glosariuszu* Jacopa Ursella z Rocantica. Więcej przykładów zob. W. Schweickard, *La lessicografia*, w: *Manuale di linguistica*, a cura di S. Lubello, Berlin–Boston 2016, s. 509.

¹⁷ Więcej na temat gramatyki *Regulae parvae Magistri Gori de Aretio* zob. R. Black, *Humanism and Education in Renaissance Arezzo*, „I Tatti Studies in the Italian Renaissance” 1987, No. 2, s. 171–237.

¹⁸ A. Aresti, op. cit., s. 23.

¹⁹ Zob. I. Baldelli, *Glossario latino-reatino del Cantalicio*, w: *Medioevo volgare da Montecassino all'Umbria*, a cura di I. Baldelli, Bari 1971, s. 229–230.

²⁰ C. Giovanardi, *Il bilinguismo italiano-latino del medioevo e del Rinascimento*, w: *Storia della lingua italiana*, a cura di L. Serianni, P. Trifone, Torino 1994, t. 2, s. 463.

czy Piemont²¹. Choć wynalezienie druku w XV wieku gwałtownie przyspieszyło produkcję glosariuszy i słowników, obejmujących takie języki, jak hiszpański, angielski i południowosłowiański, to wśród najbardziej popularnych pozycji alfabetyzacji prym wiodły *Psalterz* oraz gramatyka Donata napisane po łacinie²². Warto dodać, że zmiany zachodzące na poziomie języka w różnych częściach półwyspu Apenińskiego są udokumentowane w sposób niejednorodny. Ponadto, gdy podejmuje się próbę zbadania takich narzędzi do nauki łaciny jak glosariusze bądź inne pomoce gramatyczne, należy zastanowić się, dla kogo tak naprawdę były przeznaczone, ponieważ relacje pomiędzy dwoma systemami językowymi różniły się w zależności od przynależności społeczno-kulturowej użytkowników. W kwestii nauczania łaciny i *volgare* począwszy od końca XII wieku we Włoszech wzrasta zasięg alfabetyzacji²³ i powstaje wiele placówek edukacyjnych²⁴, nie tylko kościelnych. Do grupy osób dobrze wykształconych dołącza również klasa kupiecka – w tej grupie społecznej poziom edukacji oscyluje pomiędzy praktycznymi potrzebami komunikacji handlowej a interesującymi przykładami twórczości pisemnej kupców tokańskich, która w znaczący sposób wpłynęła na rozwój i stabilizację języka włoskiego²⁵.

²¹ Wśród tego typu glosariuszy warto wymienić *Vocabolario italiano-latino* (Nicodemo Tranchedini), *Spicilegium* (Lucio Giovanni Scoppa), *Promptuarium* (Michele Vopisco). Zob. W. Schweickard, op. cit., s. 510.

²² C. Giovanardi, op. cit., s. 436.

²³ M. Ferrari, F. Piseri, *Scolarizzazione e alfabetizzazione nel Medioevo italiano*, „Reti Medievali Rivista” 2013, nr 14/1, s. 318.

²⁴ *Istruzione, alfabetismo, scrittura. Saggi di storia dell'alfabetizzazione in Italia (sec. XV–XIX)*, a cura di A. Bartoli Langeli, X. Toscani, Milano 1991, s. 109. Interującym i oryginalnym przykładem jest kompleksowy program nauki języka łacińskiego przechowywany w kodeksie z Gubbio z drugiej połowy XIV wieku, w którym glosariusze uzupełniają różnorodne ćwiczenia gramatyczne. Zob. C. Giovanardi, op. cit., s. 464.

²⁵ Najlichniesze przykłady tej twórczości dotyczą korespondencji użytkowej, chociaż ciekawą ilustracją oryginalnej twórczości klasy kupieckiej są także księgi rodzinne (*libri di famiglia* lub *ricordanze*), przekazujące kolejnym pokoleniom informacje na temat urodzin, majątku, najważniejszych wydarzeń rodzinnych i lokalnej społeczności (zob. R. Cella, *Storia dell'italiano*, Bologna, 2013, s. 24–31). Najważniejsze studium w zakresie twórczości kupiectwa włoskiego: C. Bec, *Les marchands écrivains. Affaires et humanisme à Florence 1375–1434*, Berlin–Boston 1967.

Mimo nieuniknionych różnic klasowych proces interakcji między łaciną a *volgare*, rozpoczęty wraz z procesem kształtowania się języków romańskich, niewątpliwie dotyczy wszystkich członków społeczeństwa epoki renesansu, co wyraźnie zaznacza Dante Alighieri w *Convivio* oraz *De vulgari eloquentia*²⁶, poruszając jeszcze jedną ważną kwestię: który z wielu „nowych” języków Italii powinien zostać językiem powszechnym, by przekraczając granice municypalne, spełnił oczekiwania społeczności każdego miasta włoskiego²⁷?

W XV-wiecznej Italii obszar regionu Lacjum, a przede wszystkim Rzym, reprezentuje szczególnie przypadek progresywnej toskanizacji, w wyniku której dialekt rzymski przekształcił się w zupełnie nową odmianę, opartą na połączeniu literackiej i potocznej formy *volgare toscano* z rysami lokalnymi²⁸, tracąc przy tym prawie całkowicie środkowo-południowe cechy językowe. Wyjątkowość Rzymu polega również na tym, że proces toskanizacji języka mówionego rozpoczął się z kilkusetletnim wyprzedzeniem w porównaniu do innych miast półwyspu, w których to zjawisko miało miejsce po zjednoczeniu Włoch²⁹. Przyczynił się do tego m.in. powrót papieża z Awinionu. Przyciągnął on do Rzymu nowych mieszkańców z wielu włoskich miast; wśród nich znaczącą i autorytatywną grupę stanowiła dobrze zintegrowana społeczność kupców florenckich, która ze względu na swój prestiż była również ważnym punktem odniesienia w kwestii języka³⁰.

Interesującym przykładem łacińskich słowników dwujęzycznych powstałych w Lacjum na przełomie XIV i XV wieku jest *Glosariusz* łacińsko-sabiński Jacopa Ursella, nauczyciela i notariusza z miasteczka Roccantica

²⁶ Dante pochyła się nad naturą języka „pospolitego” (ojczystego) i „wtórnego” (łaciny), wprowadzając dość subiektywny opis języków poszczególnych regionów Włoch. Zob. D. Alighieri, *O języku pospolitym*, przeł. W. Olszaniec, Kęty 2002, s. 15–16, 29–42.

²⁷ Zob. M. Bartkowiak-Lerch, „*Język znamienity*” – śladami Dantego. *Poglądy poety na kwestie językoznawcze na podstawie jego dzieł: „O języku pospolitym” oraz „Biesiada”, „Przekładaniec”* 2003, nr 11, s. 64–86.

²⁸ C. Giovanardi, op. cit., s. 444.

²⁹ P. Trifone, *Roma e il Lazio*, Torino 1992, t. 1, s. 34.

³⁰ Ibidem, s. 33–35.

(prowincja Rieti)³¹. Dialekt sabiński, którym posługuje się autor, należy do grupy południowo-centralnych dialektów włoskich. *Glosariusz* to rękopis liczący około stu stron, podzielony na sekcje tematyczne, których zawartość jest niezwykle różnorodna i zawiera: liczne fragmenty autorów klasycznych i postklasycznych; fragmenty wysokiej poezji łacińskiej; sonet o tematyce moralnej; fragmenty wysokiej prozy w *volgare* (*Sponsalium vulgare* i *Matrimonium vulgare*); serię rachunków oraz łacińskie słownictwo i rozmówki w *volgare* z tłumaczeniem na łacinę³². Chociaż autor tego dzieła posługuje się „nie zawsze nienaganną łaciną i dość charakterystycznym lokalnym językiem”, łacińsko-sabiński glosariusz jest dobrym przykładem XV-wiecznej toskanizacji, która zaczyna postępować również w tej części regionu dzięki bliskości Rzymu³³. W 1984 roku ukazało się wydanie krytyczne glosariusza Jacopa Ursella opracowane przez włoskiego językoznawcę Uga Vignuzziego. Badacz zwraca uwagę na stabilność lokalnych cech językowych (takich jak metafonia sabińska³⁴), które zakotwiczone są w życiu codziennym zamkniętej społeczności małomiasteczkowej, są to np.: *capilli, frisco, quisto, quillo* obok *capelli, fresco, questo, quello* (por. *Frasario*); liczne regionalizmy: czasowniki *aio* – ‘mam’, *cagno* – ‘zmieniam’, *annemo* – ‘chodźmy’, *cogliaraio* – ‘chwycę’; zaimki *mi* – ‘mnie’, *ti* – ‘ciebie’, *chivelli* – ‘ktokolwiek’³⁵. Mniejszy wpływ kontekstu pozajęzykowego na łacińskie wyrazy, które zostaną przetłumaczone na lokalną odmianę włoskiego, można zaobserwować

³¹ Kodeks 587 Biblioteki Narodowej Vittorio Emanuele w Rzymie.

³² W wydaniu krytycznym Uga Vignuzziego wprowadzony jest następujący podział: *Lemmario* (formy łacińskie), *Lemmario avverbiale* (przysłówki), *Frasario* (rozmówki), *Libro di conti* (rachunki). U. Vignuzzi, *Il “Glossario latino-sabino” di ser Jacopo Ursello da Roccantica*, Perugia 1984.

³³ P. Trifone, op. cit., t. 1, s. 47.

³⁴ Metafonia lub asymilacja na odległość zazwyczaj oznacza „przejęcie przez głoskę cech artykulacyjnych lub akustycznych innej, niesąsiadującej głoski tego samego wyrazu” (J. Perlin, *Metodologia językoznawstwa diachronicznego*, Warszawa 2004, s. 315). Metafonia jest zjawiskiem typowym zwłaszcza dla środkowopołudniowych Włoch, metafonia sabińska zaś określa zmianę długiej samogłoski -e w sylabie akcentowanej na -i.

³⁵ P. Trifone, op. cit., t. 2, s. 44.

w części *Lemmaria*, co potwierdza użycie form regionalnych, wynikające z prestiżu języka pobliskiego Rzymu³⁶.

Kolejne dzieło warte uwagi, *Latini Sermonis Emporium*, jest zbiorem wyrazów i zwrotów napisanym w dialekcie właściwym dla południowo-zachodniego Lacjum z łacińskim przekładem opracowanym przez Antonia Mancinellogo pochodzącego z Velletri, miasteczka położonego w Castelli Romani. Tym razem jest to praca drukowana, a nie manuskrypt, sam autor podręcznika jest humanistą bardziej obytym niż Jacopo Ursello, a język, którym się posługuje jest bardziej wyrafinowany, zbliżony do odmiany rzymskiej³⁷. Wybrane fragmenty *Latini Sermonis Emporium* przedstawione w tabeli na s. 8–9 są świadectwem typowych dla tej epoki (przełom XIV i XV wieku) i regionu (Lacjum) zmian językowych, takich jak brak dyftongów (*pedi* zamiast *piedi*) lub zachowanie *-e* oraz *-ar* w sylabie nieakcentowanej (*sforzarò* ‘postaram się’, *cavarò* ‘wydłubię’). Antonio Mancinelli prowadził m.in. szkołę w Rzymie, o czym świadczą notatki z jego wykładów z 1486 roku, sporządzone przez jednego ze studentów Domenica Gallinelliego³⁸. Inne jego dzieło, *Epitoma seu Regulae Constructionis*, jest przykładem regularnego stosowania przez autora tłumaczenia włoskiego obok list wyrazów łacińskich, uporządkowanych według kryteriów syntaktyczno-semantycznych³⁹. Dzieła Mancinelliego cieszyły się dużą popularnością nie tylko na terenie Włoch (Wenecja, Mediolan), ale także w innych krajach europejskich

³⁶ U. Vignuzzi, op. cit., s. 26.

³⁷ Układ pracy to tym razem lista wyrazów w *volgare*, którym towarzyszy tłumaczenie łacińskie. Tematyka zagadnień obejmuje sytuacje z życia codziennego, służące do ćwiczenia wypowiedzi ustnej w języku łacińskim. Wyjaśnia to kolofon wydania z 1503 roku: „Qui volet a teneris uti sermone latino. Qui volet in promptu verba latina loqui”. Zob. P. Trifone, op. cit., t. 1, s. 47; C. Giovanardi, op. cit., s. 463.

³⁸ Mancinelli nauczał w *Studium Urbis* w latach 1486–1491, później także w Fano, Wenecji, Velletri, Orvieto, a w 1500 roku ponownie w Rzymie. M. Campanelli, M.A. Pincelli, *La lettura dei classici nello “Studium Urbis” tra Umanesimo e Rinascimento*, w: *Storia della Facoltà di Lettere e Filosofia de “La Sapienza”*, a cura di L. Capo, M.R. Di Simone, Roma 2000, s. 93–195.

³⁹ P.B. Malgarini, U. Vignuzzi, *Il volgare nell’opera grammaticale di Antonio Mancinelli, Professor humanitatis alla Sapienza (Velletri 1451 – Roma 1505)* w: *“La sua chiarezza sèguita l’ardore”*. *Sudi di linguistica e filologia offerti a Paola Manni*, a cura di B. Fanini, Firenze 2023, s. 61–63.

(Paryż, Lion, Bazylea). Poświadczają to liczne XV- i XVI-wieczne wydania, co jedynie potwierdza rolę Mancinelliego jako propagatora i mediatora kultury klasycznej w epoce humanizmu⁴⁰.

Różnice merytoryczne w tekstach Ursella i Mancinellogo nie przysłaniają jednak cech wspólnych, począwszy od nieformalnego rejestru językowego niektórych passusów, co widać w przykładach podanych w poniższej tabeli opartej na badaniach Pietra Trifonego i Claudia Giovanardiego⁴¹.

Tab. 1.

Volgare / tłumaczenie polskie	Łacina	Autor
<i>Nui avemo facto fore</i> / 'poszliśmy okrezną drogą'	<i>Fecimus longam digressionem</i>	
<i>Te essere gubernato</i> / 'przez ciebie jestem kierowany'	<i>Te gubernari (ACI)</i>	
<i>Io ve te cogliarao inele toe trestitie</i> / 'przyląpię cię na gorącym uczynku/zdradzie'	<i>Ego deprehendam te in adulterio</i>	Ursello
<i>Me so' tricato ad rizare</i> / 'zbyt późno wstałem'	<i>Tricare / 'spóźniać się'</i>	
<i>Ad quesso voleva venire io</i> / 'chciałem dotknąć tego tematu'	<i>Istuc ibam</i>	
<i>Te cavarò l'occhi</i> / 'wydlubię ci oczy'	<i>Eruam tibi oculos</i>	
<i>Con mano et pedi me sforzarò servirte</i> / 'ze wszystkich sił będę ci służyć' (dosł. 'rękami i nogami')	<i>Manibus et pedibus</i>	
<i>Di che havemo da cena</i> / 'powiedz nam, co będzie na kolację'	<i>Dic nobis quid coenae fiet</i>	Mancinelli
<i>Passi tutti de bontà</i> / 'przewyższasz wszystkich swoją uczciwością'	<i>Probitate cunctos antecedis</i>	
<i>Tu fai piccola spesa</i> / 'niewiele nabywasz'	<i>Exigue sumptum facis</i>	
<i>Perché te sparagni de me?</i> / 'dlaczego wstydzisz się mnie?'	<i>Cur me erubescis?</i>	

Wybrane przykłady obu autorów, chociaż obrazują niektóre zjawiska językowe danej epoki, mogą jedynie w niewielkim stopniu odzwierciedlić wspólną tematykę i praktyczny rodzaj wypowiedzi służących do opanowania łaciny w mowie i piśmie i, być może, zachęcić do dalszych badań.

⁴⁰ Ibidem, s. 64–68.

⁴¹ Więcej na temat różnic u Ursella i Mancinellogo zob. P. Trifone, op. cit., t. 2, s. 140–145; oraz: C. Giovanardi, op. cit., s. 464.

Jednak bliskość Rzymu oraz rozwój samoświadomości językowej społeczności, w której powstały glosariusze to nie wszystko. Najważniejszą cechą wspólną obu dzieł – tudzież zasadniczo pism XV i XVI wieku o charakterze praktycznym – jest oscylowanie pomiędzy formami, które są połączeniem lokalnej wersji *volgare*, rzymskiej *koinè*, odmiany tokańskiej i łaciny, obecnych w różnym stopniu i uzależnionych od czasu, proveniencji i poziomu kulturowego autorów i użytkowników⁴².

* * *

Podsumowując powyższe przykłady i przemyślenia, należy stwierdzić, że konfrontacja łaciny z regionalnymi odmianami języka włoskiego na poziomie takich dzieł, jak dwujęzyczne glosariusze nie ma wyraźnie zaznaczonych granic czasowych. Przejawia się w formie postępującej italianizacji na przestrzeni kolejnych okresów historycznych. Wybór przykładowych tekstów i ćwiczeń służących do nauczania łaciny często synchronizował się z programem gramatycznym zarówno na poziomie podstawowym, jak i na tym bardziej zaawansowanym, przewidującym lekturę autorów łacińskich (w tym przypadku glosariusz był narzędziem mediacji) oraz nabywanie umiejętności komponowania wypowiedzi. Choć analiza powyższych świadectw nie jest nastawiona tylko na refleksję gramatyczną i metajęzykową nad językiem narodowym, to stanowi punkt odniesienia dla opisu poszczególnych etapów procesu italianizacji, której przebieg w centralnej części Włoch w dużej mierze zależał od bliskości Rzymu oraz sytuacji geopolitycznej całego kraju.

Bibliografia

- Alighieri Dante, *O języku pospolitym*, przekł. W. Olszaniec, Wydawnictwo Antyk, Kęty 2002.
- Baldelli Ignazio, *L'edizione dei glossari latino-volgari dal sec. XIII al XV*, w: idem, *Conti, glosse e riscritture dal secolo XI al secolo XX*, Morano, Napoli 1988.
- Bartkowiak-Lerch Magdalena, „Język znamienity” – śladami Dantego. Poglądy poety na kwestie językoznawcze na podstawie jego dzieł: „O języku pospolitym” oraz „Biesiada”, „Przekładaniec” 2003, nr 11.

⁴² U. Vignuzzi, *Problemi di lessicografia italiana medievale*, w: *Parallela*, a cura di M. Dardano, W.U. Dressler, G. Held, Tiibingen 1983, s. 180–181.

- Bartoli Langelì Attilio, Toscani Xenio (red.), *Istruzione, alfabetismo, scrittura. Saggi di storia dell'alfabetizzazione in Italia (sec. XV–XIX)*, Franco Cesati, Milano 1991.
- Bec Christian, *Les marchands écrivains. Affaires et humanisme à Florence 1375–1434*, De Gruyter, Berlin–Boston 1967.
- Beccaria Gian Luigi, *Italiano antico e nuovo*, Garzanti, Milano 1988.
- Bertini Malgarini Patrizia, Vignuzzi Ugo, *Il volgare nell'opera grammaticale di Antonio Mancinelli, Professor humanitatis alla Sapienza (Velletri 1451–Roma 1505) w: "La sua chiarezza seguita l'ardore". Sudi di linguistica e filologia offerti a Paola Manni*, a cura di B. Fanini, Società Editrice Fiorentina, Firenze 2023.
- Black Robert, *Humanism and Education in Medieval and Renaissance Italy. Tradition and Innovation in Latin Schools from the Twelfth to the Fifteenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.
- Burckhardt Jakub, *Kultura Odrodzenia we Włoszech*, Czytelnik, Warszawa 1961.
- Campanelli Maurizio, Pincelli Maria Agata, *La lettura dei classici nello "Studium Urbis" tra Umanesimo e Rinascimento*, w: *Storia della Facoltà di Lettere e Filosofia de "La Sapienza"*, a cura di L. Capo, M.R. Di Simone, Viella, Roma 2000.
- Cella Roberta, *Storia dell'italiano*, Il Mulino, Bologna 2013.
- De Roberto Elisa, *Glossari, versioni e proverbi. A proposito di una miscellanea scolastica tardoquattrocentesca*, „Cahiers de recherches médiévales et humanistes” 2014, nr 28.
- Ferrari Monica, Piseri Federico, *Scolarizzazione e alfabetizzazione nel Medioevo italiano*, „Reti Medievali Rivista” 2013, nr 14/1.
- Giovanardi Claudio, *Il bilinguismo italiano-latino del medioevo e del Rinascimento*, w: *Storia della lingua italiana*, a cura di L. Serianni, P. Trifone, Einaudi, Torino 1994, t. 2.
- Mancini Marco, *“Appendix Probi”: correzioni ortografiche o correzioni linguistiche?*, w: *L'appendix Probi. Nuove ricerche*, a cura di F. Lo Monaco, P. Molinelli, Sismel – Edizioni del Galluzzo, Firenze 2007.
- Perlin Jacek, *Metodologia językoznawstwa diachronicznego*, Dialog, Warszawa 2004.
- Roncaglia Aurelio, *Le origini della lingua e della letteratura italiana*, Utet, Torino 2006.
- Schweickard Wolfgang, *La lessicografia*, w: *Manuale di linguistica*, a cura di S. Lubello, De Gruyter, Berlin–Boston 2016.
- Trifone Pietro, *Roma e il Lazio*, Utet, Torino 1992.
- Vignuzzi Ugo, *Il “Glossario latino-sabino” di ser Jacopo Ursello da Rocantica*, Le Edizioni Università per Stranieri, Perugia 1984.
- Vignuzzi Ugo, *Problemi di lessicografia italiana medievale*, w: *Parallela*, Hrsg. M. Dardano, W.U. Dressler, G. Held, Gunter Narr Verlag, Tübingen 1983.

Źródła internetowe

- Treccani Enciclopedia, *Barizza, Gasperino*, [https://www.treccani.it/enciclopedia/gasperino-barizza_\(Dizionario-Biografico\)/](https://www.treccani.it/enciclopedia/gasperino-barizza_(Dizionario-Biografico)/) (dostęp 13.11.2023).

On the Earliest Italian Bilingual Lexicography, Known and Unknown

Since the Latin language became part of the education system, all kinds of grammatical compendiums, dictionaries, and commentaries on classical works of Greco-Roman literature have been an indispensable tool for exploring its intricacies. The turn of the 14th and 15th centuries was extremely interesting in this respect as it abounded in diverse and original works of this type, especially in Italy. The issues of studiorum humanitatis are discussed in such works as *Elegantiae Linguae Latinae* by Lorenzo Valle, *Regulae grammaticales* by Guarino Guarini, *Epitoma seu Regulae constructionis and Latini sermonis emporium* by Antonio Mancinelli, or the less known bilingual *Glossarium* by Jacopo Ursello from Roccontica. The books testify to teachers' intentions to respond to the specific educational needs existing at that time, when it was necessary to educate students in written, spoken, and—to an increasing extent—Vulgar Latin. This article analyzes the above-mentioned Latin textbooks by Antonio Mancinelli and Jacopo Ursello, in which various aspects of Italianization operate in the light of the most important lexicographic sources of the era.

Keywords: bilingual Italian lexicography; Latin; vernacular; Italianization; teaching